
OBRAZOVANJE ŽENA: IZAZOV ZAJEDNICI?

NEVENA IVANOVIĆ

I

Pre nego što se na bilo koji način upustimo u opisivanje gotovo beskrajno široke oblasti koja se pred nama otvara u vezi sa obrazovanjem žena (i/ili obrazovanjem uopšte) i modernizacijom, ili sa obrazovnim sistemima i njihovom povezanošću sa političkim, ekonomskim i društvenim činiocima u evropskim državama, treba da naglasim da me ovde najviše zanimaju glavne ideje na kojima počiva obrazovanje žena i njegov razvoj, uglavnom kroz srednje škole, u nekim zemljama Zapadne Evrope, a pre svega u onim koje su u drugoj polovini devetnaestog stoleća dostigle fazu “visoke industrijalizacije”,¹ kao i brzina kojom se obrazovanje žena uvelo u Srbiju, to jest prepreke, kontradikcije i opštije posledice nastojanja da se obrazuju devojke u društvu koje je bilo tek na pragu modernizacijskih procesa pri kraju druge polovine devetnaestog stoleća. Pri tom je neminovno da se razmatranje slučaja Srbije smesti unutar šireg okvira: naime, prirodu, početke i osobine razvoja obrazovanja u Srbiji kroz sve njegove autonomne i nezavisne faze treba videti kao deo pokušaja da se sprovedu ekonomske, političke i socijalne promene – modernizacija kao evropeizacija – u stalnom sukobu sa nepopustljivim zastupnicima tradicije koji su u ovim promenama videli pretnju za sam opstanak i samoodređenje srpske države i nacije. Čini se da je stalna napetost između tradicionalnog i modernog – ništa novo u odnosu na druge primere iz Zapadne i Srednje Evrope – u Srbiji ipak poprimila posebne oblike, pa su izvesni stručnjaci skloni da govore i o odloženoj, to jest o trajno odloženoj moderni-

---

¹ Vidi: Fritz Ringer, *Education and Society in Modern Europe*, (Bloomington: Indiana University Press, 1979), str. 2.

zaciji.² Kao što je to s pravom istakla istoričarka Dubravka Stojanović, rasprave o jednom broju ženskih pitanja i odnos prema radu i obrazovanju žena ubedljiv su pokazatelj duboko ukorenjenih sukoba koji su trovali srpski politički i društveni život u povelju.³

* * *

Projekt *Istorija žena na Zapadu*,⁴ kojim rukovodi Žorž Dibi, pruža mnoštvo relevantnih tekstova o počecima obrazovanja žena na Zapadu i idejama i diskursima koji su uslovlili njegov razvoj. Međutim, mnoge opšte i uporedne studije o obrazovnim sistemima⁵ ili odnosu između obrazovanja i evropske srednje klase⁶ potpuno zamađuju kategoriju roda kada govore o klasi, socijalnoj pokretljivosti i tenzijama između tradicionalnog i modernog. Umesto da na primerima obrazovnih praksi istražuju i analiziraju razmere i oblike marginalizacije žena u različitim društvima, istraživači to samo uzgred pominju ili svoju argumentaciju zasnivaju isključivo na izostavljanju žena u procesu obrazovanja. U potonjem slučaju, takvo opredeljenje moglo bi da se opravda “neznatnošću” (numeričkom i svakom drugom) fenomena, dok su studije o ženskim školama i pristupu devojaka višim obrazovnim institucijama “prepuštene” onima koji, težeći da uklone ove slepe mrlje, ispituju začetak ili nepostojanje zametaka sistema za institucionalno obrazovanje devojaka i žena. Pa ipak, neke od analitičkih kategorija mogu se upotrebiti i kada se u istraživanje uvede i kategorija roda; takve su tri odlike nacionalnih sistema koje opisuje Fric Ringer: *sveobuhvatnost*, *progresivnost*, *segmentiranost*.⁷ Smeštene unutar konteksta

170

---

2 Vidi: *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994); u ovom zborniku pokriveni su različiti aspekti modernizacije u Srbiji i opštiji problemi njenog definisanja.

3 Dubravka Stojanović, “Žene ‘u smislu razumevanja našeg naroda’”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997), str. 239-251.

4 George Duby and Michelle Perrot (gl. prir.), *A History of Women in the West* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press).

5 Vidi: Ringer, op.cit.; kao i Fritz Ringer, “Education and the middle classes in modern France”, u: Werner Conze, Jürgen Kocka (prir.). *Bildungsbürgertum im 19. Jhr.* (Teil I) (Stuttgart: Klett-Cotta, 1985-1992), str. 109-146.

6 Vidi: Pamela Pilbeam, *The Middle Classes in Europe 1789-1914. France, Germany, Italy and Russia* (Chicago: Lyceum Books, 1990); takođe: Gary B. Cohen, *Education and Middle Class Society in Imperial Austria 1848-1918*. (West Lafayette, Ind: Purdue University Press, 1996).

7 Ringer, *Education and Society*, str. 22-30.

razvoja obrazovanja žena u zemljama o kojima piše Ringer, pomenute kategorije⁸ pridaju novo značenje borbi ženskih pokreta za unapređivanje obrazovanja žena, bez obzira na to koliko sami ti zahtevi za “unapređenje” bili različiti i kontradiktorni.

II

Od srednjeg veka do prosvetiteljstva polna razlika bila je ugrađena u obrazovne prakse, a razlike između socijalnih grupa bile su donekle prikrivene tim polnim uslovljavanjem obrazovanja.⁹ Dve vrste veština koje su smatrane temeljnim za funkcionisanje države i društva bile su u sve većoj meri i sve strože određene s obzirom na podelu na javnu i privatnu sferu, to jest na životni prostor muškaraca i žena, između kojih pak gotovo da i nije bilo komunikacije. To su bile dalekosežne posledice temeljne transformacije evropskog društvenog krajolika, koje su zauzvrat znatno uticale na životne stilove zajednice i stare strukture porodice. Nadničarenje u ranim industrijskim ekonomijama, kao i prekid sa ranije uspostavljenim načinima života usled modernizacije znatno su izmenili svakodnevicu, uvećali nesigurnost i doveli u pitanje položaj žena u novoj ekonomiji i društvu u nastajanju.¹⁰

171 Posledice promena nikako nisu bile iste za muškarce i za žene – čak ni u onim slučajevima kada su pripadali istoj klasi. Štaviše, ni razvoj obrazovnih institucija ni opismenjavanje u periodu od srednjeg veka do prosvetiteljstva nisu na jednak način obuhvatali dečake i devojčice. Pa ipak, broj opismenjenih žena je postojano, iako sporo,¹¹ rastao, pa je u Francuskoj u sedamnaestom i osamnaestom stoleću porast pismenosti kod žena bio veći nego kod muškaraca,¹² čime je omogućen dalji razvoj obrazovanja žena koji se temeljio na tadašnjoj raspravi o korisnosti, moguć-

---

8 Koje podrazumevaju i prepreke (kako u institucionalnom smislu tako i u pogledu nastavnih programa) u vezi sa različitom društvenom pripadnošću (a ne pominje se polna/rodna pripadnost).

9 Martine Sonnet, “A Daughter to Educate”, u: Natalie Zemon Davies and Arlette Farge (prir.), *A History of Women in the West. Renaissance and Enlightenment Paradoxes*, III tom, str. 101-131.

10 Bonnie Smith, *Changing lives: Women in European History Since 1700*, (Lexington, Mass.: D.C Heath and Co., 1989), str. 44-48.

11 U nekim delovima severne Nemačke 1750. godine čak 86,5 odsto devojčica pohađalo je školu; Marie-Claire Hoock-Demarle, “Reading and Writing in Germany”, u: Genevieve Fraisse and Michelle Perrot (prir.), *A History of Women in the West. Emerging Feminism from Revolution to World War*, IV tom, str.147.

12 Sonnet, str. 130.

nosti i potrebi da se ženski rod obrazuje (koja je, razume se, bila tek deo opštije rasprave o ulozi, zadatku i položaju žena u braku i porodici u tom izmenjenom svetu).

Prvi put se o potrebi da se žene obrazuju progovorilo u doba renesanse, da bi se kasnije, tokom reformacije i humanizma, razvilo i znatnije zanimanje za obrazovanje žena.¹³ Žene iz najviših društvenih slojeva imale su pristup višem obrazovanju tokom čitavog ovog perioda, a neke od njih su se intelektualno i ostvarile – bilo kao izolovane osobe, ili, kasnije, kao pripadnice manje ili više jedinstvenih “grupa”, poput engleskih Plavih čarapa ili domaćica intelektualnih salona u Francuskoj i Nemačkoj.¹⁴ Međutim, pošto su ih smatrali izuzecima svoje “rase”, dobrim delom i zbog njihove klasne pripadnosti, ponekad su služile i kao loš primer (pogrдна upotreba *plavih čarapa*), pa njihovi zahtevi za žensko obrazovanje nisu bili od velikog značaja, iako je trebalo da one budu dokaz uspešnog obrazovanja žena.¹⁵ I drugi, muški glasovi u prilog unapređivanju obrazovanja žena, čak i nakontradiktorniji i najsumnjiviji u pogledu namera i razmera predloženih “unapređivanja”,¹⁶ takođe se javljaju tokom doba prosvetljenosti, te ih otuda treba videti kao suprotstavljene onima koji su tvrdili da su žene lišene bilo kakvog dubljeg smisla za razumevanje, nesposobne da se nečemu posvete, ukratko – da su intelektualno inferiorne u odnosu na muškarce.¹⁷

Među onima koji su zagovarali obrazovanje žena bio je i rani moderni mislilac Žan-Luj Vive, koji je svoj progresivni stav da ženski “poroci /.../ izviru iz nedostatka obrazovanja” ublažavao insistiranjem da kućni poslovi imaju prioritet i da učenice treba da se odvoje od učenika. Erazmo je u obrazovanju žena video poželjan način za postizanje boljeg razumevanja između muškaraca i njihovih supru- ga, kao i u društvu uopšte. Premda zastupnik novih obrazovnih mogućnosti za de-

172

---

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Smith, str. 79.

¹⁵ Boni Smit piše da su Plave čarape bile grupa sa “više svesti o sopstvenoj ženskosti” (nego *salonires*), a naročito su bile kritične spram ženske ekonomske zavisnosti od muškaraca i potrebe da se žena uda kako bi sebi obezbedila status i sigurnost. Hester Chapone, koja je napisala *Pisma o unapređivanju mišljenja upućena mladoj dami (Letters on the Improvement of the Mind Addressed to a Young Lady)* (1773), bila je poznata kao zagovornica ženskog obrazovanja; str. 79.

¹⁶ Često se raspravlja o korisnosti kritike u takvim slučajevima: da li svaki pokušaj opismenjavanja žena treba podržati, bez obzira na razloge koji stoje iza njega? I premda je, svakako, odgovor uvek – da; zar ne bi ipak trebalo kritički razmotriti same razloge?

¹⁷ Sonnet, str. 105-106.

vojke jednako kao i za dečake, Luter je ipak mislio da ženama treba znatno ograničiti pristup obrazovanju, čvrsto ostajući pri patrijarhalnom porodičnom modelu. Pokret reformacije nije išao na ruku uvođenju latinskog u obrazovne programe za žene, jer su se crkveni obredi sve više služili na narodnim jezicima.¹⁸ Uticaj snaga protivreformacije u velikoj meri se očitovao u obrazovanju: protivreformacija nastojala je da osvoji što je moguće više ljudskih “teritorija” i obeleži ih katoličkim obrazovanjem zapostavljenih i zapuštenih masa. Crkva se usredsredila na obrazovanje najmlađih, a naročito devojčica, u kojima je videla buduće majke i kao takve želela da ih oblikuje. Osnivane su “dnevne” škole za gradsku decu, nedeljne škole, kao i mreža škola pri ženskim manastirima, koje su počele da primaju sve veći broj učenica.¹⁹

173 Dok se katolička crkva borila za premoć, u salonima 17. veka obrazovanje je bilo sve zanimljivija tema za razgovor. Godine 1673. objavljen je traktat F.P. de la Bara *O jednakosti polova*, važan teorijski tekst o jednakim intelektualnim mogućnostima muškaraca i žena. Uvrežilo se Viveovo mišljenje da sve “mane” žena izviru iz nedostatka obrazovanja, uprkos tome što su se stalno čuli i glasovi prema kojima je ženski pol inferioran. Usledilo je i važno priznanje – mada sputane svojom tradicionalnom ulogom u životu društva i porodice, žene moraju znati da pišu, čitaju i računaju.²⁰ Pa ipak, u prvim obrazovnim programima, kao i mišljenjima o njihovom mogućem sadržaju, i dalje je bila izrazito primetna ideologija polne razlike koja je nalagala da se programi za žene osmisle tako da odgovaraju njihovoj “prirodi”. Čak i kada je obrazovni program postao raznovrsniji i manje striktan, cilj mu je i dalje bio da ženu “pripremi za život – bilo supruge bilo časne sestre”.²¹

III

Pažnja koja se u prosvetiteljstvu poklanjala obrazovanju uopšte u prvi plan je dovela i obrazovanje žena. Pitanje je bilo kako reformisati žensko obrazovanje s obzirom na činjenicu da se na žene, ponovo, gledalo kao na vaspitačice i učiteljke dece, to jest budućih muškaraca, usled čega se smatralo da društvo ne može napredovati bez njihove pomoći. U to doba objavljeno je mnogo radova o obrazovanju, među kojima i Rusoov *Emil* (1762). Godine 1730. ponuđen je predlog prema kom je trebalo osnovati nešto, po mišljenju francuske istoričarke F. Sone, nalik na mo-

---

18 *Ibid.*, str. 103.

19 *Ibid.*

20 *Ibid.*, str. 105-106.

21 *Ibid.*, str. 107.

derna ministarstva za obrazovanje;²² predloženo je i uspostavljanje sistema za školovanje devojčica od 7 do 18 godina starosti.²³ Najpreča praktična pitanja bila su: gde će se časovi održavati, šta će se predavati, ko će predavati. Rusoov stav da žene treba obrazovati kako bi mogle da udovolje potrebama muškaraca, bilo kao njihove životne družbenice bilo kao majke njihove dece, nailazi na opšte odobravanje, čime se u čitavu raspravu uvodi još jedan element. Revolucionarne reforme nijednog trenutka nisu pobudile sumnju u posebnost ženskog obrazovanja, koja je proizlazila iz smeštanja žena u privatnu, “kućnu” sferu života. Promene će u tom pogledu nastupiti tek za stotina godina, iako su nagoveštene u vreme kada je Ruso pisao svoja dela: naime, Ketrin Mekkoli,²⁴ kao i markiz od Kondorsea podržavali su ideju jednakog obrazovanja za žene i muškarce.²⁵

Tako su se kao dominantno obeležje osnivanja i inicijalnog razvoja ženskih obrazovnih institucija učvrstile predstave o majkama-učiteljicama i ženama-građankama, kao i shvatanja o potrebi da se žene obrazuju tako da *nauče* da pravilno odgajaju decu i ispravno ispunjavaju dodeljenu im žensku i klasnu ulogu – pa, kasnije, i da služe potrebama i ciljevima nacionalne države. Tokom devetnaestog stoleća ženski pokreti prihvaću u izvesnoj meri te predstave i shvatanja kao argumente u prilog svojim zahtevima za poboljšanje sopstvenog položaja. Dvosmislenost tih zahteva postaću očigledna već i na ranom primeru Meri Volstonkraft. Svoju kritiku uskraćivanja privilegije obrazovanja ženama Meri Volstonkraft je zasnivala na shvatanju tog uskraćivanja kao namernog pokušaja da se žene predstave kao slabije, poročne, beskorisne, zavisne i intelektualno inferiorne, a da im se zapravo nikada nije pružila šansa da opovrgnu tu predstavu. Jednakost u obrazovanju za žene i muškarce otvoriće put, smatrala je ona, polnoj jednakosti, ali je ipak naglasila osnovnu važnost ženskog obrazovanja za ispunjavanje materinskih obaveza, baš kao i za osposobljavanje žena da budu dobre bračne družbenice.²⁶

174

---

22 *Ibid.*, str. 108.

23 U tom predlogu, gospođa De Miremon zalaže se za samo dva razreda, u čiji program bi bili uključeni tradicionalni ženski predmeti, ali i “savremeniji jezici, književnost, geografija, istorija”. Obrazovanje učiteljica u osnovnim školama trebalo je da bude glavni cilj te škole. Sonnet, str. 109.

24 Jedna od engleskih *plavih čarapa*; objavila je 1787. *Pisma o obrazovanju (Letters on Education)*; Smith, str. 83.

25 *Ibid.*

26 Mary Wollstoncraft, *Vindication of the Rights of Woman* (New York: Norton, 1988).

Njeno insistiranje na jednakim obrazovnim mogućnostima i sadržajima za dečake i devojčice podstaklo je raspravu o mogućem zadržavanju polne razlike u oblikovanju novih ili izmeni starih obrazovnih praksi i dalo povoda za pitanje kao što je sledeće: da li žena treba da bude u potpunosti integrisana u sistem strukturisan prema muškim potrebama, ili treba, s obzirom na posebnost žena, osmisлити nove, paralelne škole i programe? To pitanje će se kasnije manifestovati u razlikama unutar samog ženskog pokreta, čime će biti izazvan otvoreni rascep duž osa jednakost/razlika, to jest individualno/relaciono.

Početni razvoj ženskog obrazovanja isključivo je zavisio od klasnih i rodniх ideologija, i ta činjenica davaće sve više povoda za kritike od strane pripadnica nekih pravaca unutar ženskog pokreta. Prve (odvojene) škole i druge institucije osnovane su pošto kućno obrazovanje, iako se smatralo idealnim, nije zadovoljavalo, niti je moglo da zadovolji, potrebe svih društvenih slojeva. Bez obzira što se ne sme umanjiti značaj ovih institucija kao začetaka i prvih primera ženskog obrazovanja, njihovo osnivanje i dalje je podržavalo stvaranje zasebne, “druge” sfere, što će još dugo sprečavati po tadašnjem mišljenju opasno i nezamislivo zajedničko obrazovanje. Sve te institucije brižljivo održavaju različitost žena razradom drugačijih, “ženskih” programa.²⁷ Ova različitost, dodatno posredovana klasnim obeležjima, 175 poprimila je razne oblike u Engleskoj, Francuskoj i u državama nemačkog govornog područja, s obzirom na osobine, razvoj, uloge, brojnost i prakse raznih obrazovnih institucija u tim zemljama.

IV

Složena klasna stratifikacija engleskog socijalnog krajolika ostavila je traga na obrazovnim mogućnostima za žene, a stvarala je i sve dublji jaz između žena više i srednje klase i radnica, kao i onih koje ne pripadaju sasvim ni jednoj od tih grupa. U engleskoj porodici srednje klase, piše engleska istoričarka Leonor Davidof, od žene je zavisila predstava o statusu porodice, pa je njeno obrazovanje, u skladu s tim, zahtevalo odgovarajuću pažnju.²⁸ Istovremeno sa zvanično neprihvatljivim ali prećutno odobranim stupanjem žena iz radničke klase na tržište rada rođena je u devetnaestom stoleću nova ženskost srednje klase – lišena dekadencije i neumerenosti aristokratije, i oslobođena, zbog prirode novih ekonomskih odnosa, rada u

---

27 Sonnet, str. IIО-III.

28 Leonore Davidoff and Catherine Hall (prir.), *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle-Class, 1780-1850* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), str. 289.

nekadašnjem domaćinstvu, koje pak i samo poprma novi oblik. Želeći da se oslobodi čak i najmanje sumnje o prekoj (ekonomskoj) potrebi za ženskim radom, porodica počinje da naglašava sve samo ne korisne osobine: obrazovanje za gospođice iz viših klasa počinje da se nameće i ćerkama zemljoradnika.²⁹ Samo je mali broj devojaka iz srednje klase dobio liberalno obrazovanje, i to zahvaljujući prosvetnosti svojih roditelja. Većina njih bila je podučavana u predmetima u kojima su se postignuća smatrala odgovarajućim za žene: crtanje, sviranje, francuski jezik. Uporno se insistiralo na beskorisnosti stečenog znanja u ekonomskom smislu — one nikako nisu smele da se obučavaju za obavljanje nekog zanimanja.³⁰

U mnogo manjoj meri nego dečaci, a u sve većoj meri što se više penjemo klasnom društvenom lestvicom, devojčice su se slale u škole internatskog tipa (*boarding schools*), koje nisu, za razliku od onih u Francuskoj, bile religiozne institucije, i koje su pripremale devojčice za dostojne bračne živote. Međutim, uvreženo mišljenje da je neophodno i korisno devojčice držati i obrazovati kod kuće, gde im je, na kraju krajeva, i mesto, često bi skraćivalo ovaj boravak u školi-internatu.³¹ U Francuskoj, i to već u sedamnaestom stoleću, veliki broj devojčica iz aristokratskih porodica i porodica dvorskih činovnika bio je slat u samostanske škole, gde se sve češće dešavalo da ih ne podučavaju veronauci (iako je veronauka svakako bila u njihovom programu) nego da ih u svetovni svet i njegove poslove uvode časne sestre koje su se posebno obučavale za nastavnice.³² Engleske nereligiozne internatske škole prihvaćene su i u Francuskoj u drugoj polovini osamnaestog stoleća, i to kao sredstvo za utvrđivanje novih, buržoaskih vrednosti, to jest vrednosti srednje klase, koje su strogo propisivale odgovarajuće uloge devojčicama i ženama.

S druge strane, potreba da se podrži novoformirani ideal ženskosti uzrokovala je komercijalizaciju domaćih poslova, koje su obavljale žene pristigle iz ruralnih krajeva. Obrazovanje žena iz radničke klase bilo je ograničeno na nekoliko razreda osnovne škole, gde su one učile da čitaju, pišu i računaju, a najvažniji deo njihovog obrazovanja bilo je obučavanje u obavljanju kućnih poslova (šivenja, na primer). Iako im se kasnije nudila srednjoškolska poduka u nekim veštinama — najčešće se radilo o komercijalno-trgovinskim predmetima — dominantna karakte-

176

---

²⁹ *Ibid.*, str. 290.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*, str. 292.

³² Sonnet, str. 104. Ursulines, red koji je 1535. u Italiji osnovala Anđela Meriči, proširio se na tle Francuske početkom sedamnaestog stoleća, i postao jedan od najpoznatijih među redovima koji su se posebno bavili ženskim obrazovanjem; Sonnet, str. 115.

ristika obrazovanja engleskih žena iz radničke klase i dalje je bila usredsređenost na pravilno vođenje domaćinstva.³³

Sredinom devetnaestog stoleća, međutim, javila se potreba za pronalženjem zanimanja za žene iz srednje klase koje nisu mogle da se udaju, pa je veća pažnja posvećena reformi obrazovanja. U nekim slučajevima, kao što je bilo uvođenje predmeta o vođenju domaćinstva (kojim su otvorena nastavnička mesta za žene iz srednje klase), akti prožeti ideologijom rodnih razlika ponekad su zapravo doprinieli otvaranju prostora za žene – ili bar neke žene. Negde u to vreme, sedamdesetih godina devetnaestog stoleća, postignut je i značajan napredak u domenu akademskog srednjoškolskog obrazovanja za devojčice: otvoreni su ženski koledži Hičen (Hitchen) i Girton (Girton), 1869, odnosno 1873. godine. Pa ipak, prošlo je još nekoliko godina dok ženama nije bio omogućen upis na nekoliko engleskih univerziteta (1878. na Londonski univerzitet, dok je Kembridž, na primer, žene počeo da prima tek 1947. godine). To, međutim, nipošto nije značilo da su im postale dostupne odgovarajuće profesije.³⁴ Takođe, taj napredak u polju ženskog obrazovanja nimalo nije narušio podelu poslova na osnovu pola, kao ni ideologiju odvojenih sfera, a žene koje su uspele da se dokažu u svojoj profesiji u velikom broju slučajeva ostajale su neudate.³⁵

177

* * *

U Francuskoj, sistemom osnovnog obrazovanja prvobitno je upravljala crkva, i, kao uostalom i u Engleskoj, postojao je otpor prema mešanju učenika različitog pola. Međutim, osnovne škole su ipak bile obrazovne institucije u kojima je podela bilo najmanje. Posebnih škola za devojčice je bilo, ali uglavnom u gradovima,

---

33 Jane McDermid, "Women and Education", u: June Purvis (prir.), *Women's History Britain, 1850-1945. An Introduction* (London: UCL Press, 1995), str. 108, 119. To je odraz devetnaestovekovne zabrinutosti za britansku "rasu", za koju se smatralo da je ugrožena zbog oskudnih životnih uslova većine stanovništva. Obrazovanje žena iz radničke klase trebalo je da obezbedi da one postanu sredstvo i pokretači širenja buržoaskih vrednosti; a praktična posledica obaveznog obučavanja u vođenju domaćinstva, uključujući i kuvanje, trebalo je da bude stvaranje zdravih navika u ishrani među pripadnicima nižih klasa čime bi se ublažile njihove rastuće "rasne" manjkavosti.

34 Sa sličnim problemima u zapošljavanju suočile su se žene u Austro-Ugarskoj koje su se obrazovale na Švajcarskim i Nemačkim univerzitetima, kao žene u Srbiji, o čemu će više biti rečeno dalje u tekstu.

35 McDermid, str. 113.

jer u selima nije bilo dovoljno sredstava i nastavnika za njih, što je često dovodilo do toga da se devojkicama uskrati pravo na obrazovanje kad napune deset godina (jer je posle desete godine bilo zabranjeno mešati učenike različitog pola). U gradovima su postojale škole za koje se plaćala školarina, ali je počela da se razvija i mreža besplatnih škola koje su vodili sveštenici i misionari.

Iako je bilo sve više mogućnosti za obrazovanje devojkica, to nije značilo i da je postignut napredak u vezi sa sadržajem programa po kom je većina njih učila. Školski programi namenjeni devojkicama još uvek su bili ograničeni prevlašću religioznih predmeta i vezenjem. Devojkicama je često bilo uskraćeno učenje ozbiljnih predmeta, jer su oni smatrani za suvišne i nepotrebne onima koje su rođene samo da bi služile muškarce. Glavni predmeti bili su veronauka, čitanje, pisanje, računanje, i šivenje i vezenje. Naravno, veronauka ili religijsko učenje bilo je sveprisutno, i njemu se posvećivalo vreme i na drugim časovima; ono je prožimalo celokupno obrazovno iskustvo devojkica, a pisanju je bilo posvećeno mnogo manje pažnje.³⁶ Školovanjem je (budućoj) ženi trebalo usaditi “vrednoću”. Tako su se devojkice iz različitih društvenih slojeva podučavale različitim veštinama – onima koje su odgovarale njihovom društvenom položaju.³⁷

U prvim decenijama devetnaestog stoleća u Francuskoj su osnovani pansionati za devojkice, kao i “dnevne” škole, i u njima se pružalo obrazovanje na višem nivou. Te ustanove su i u Parizu i u provincijskim gradovima vodile žene (ne monahinje), uglavnom za devojkice iz imućnijih porodica.³⁸ Nijedna od ovih institucija nije bila povezana sa državom, koja je samo priznavala njihovo postojanje i nije činila ništa za njih. Međutim, 1837. godine je usvojena prva povelja o ženskom obrazovanju. Instituti su dobili status srednjih škola (a pansionati osnovnih), dok su predmeti koji su se u njima izučavali bili francuska književnost, gramatika i stil, geografija antičkog sveta, antička i moderna istorija, i kosmologija.³⁹ Krajem četrdesetih godi-

178

---

³⁶ Sonnet, str. 126.

³⁷ Siromašne devojkice trebalo je u školama naučiti kako da sebi priušte “pristojan život”, a devojkice plemenite krvi koje su se obrazovale u samostanima trebalo je pripremiti da se dobro udaju i preuzmu na sebe brigu o čitavom domaćinstvu. Prvo uvođenje “frivolnosti” i svetovnih predmeta u obrazovanje dogodilo se, začudo, upravo u samostanskim školama, koje su morale da udovolje zahtevima roditelja da im se ćerke poduče lepim umetnostima. Sonnet, str. 113–116.

³⁸ Sandra Horvath-Peterson, *Victor Duruy and French Education. Liberal Reform in the Second Empire* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1984), str. 151.

³⁹ *Ibid.*

na devetnaestog stoleća sve su glasniji bili borci za uvođenje ozbiljnog srednjoškolskog obrazovanja za žene, a među njima su bile i francuske feministkinje.⁴⁰ Razume se, to je izazvalo žestoko protivljenje, a argumenti protivnika ovakvih promena uglavnom se mogu svrstati u dve grupe: jedni su tvrdili da bi obrazovane žene bile nesrećne, to jest nezadovoljne svojom tradicionalnom ulogom u porodici i društvu; a drugi su smatrali da žene nisu intelektualno sposobne da se ozbiljno obrazuju.⁴¹

179 Posle kraćeg perioda nazadovanja, tokom kog su mnoge škole zatvorene, pokret je dobio zamah krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina devetnaestog stoleća, ovog puta potpomognut sve izraženijom željom države da organizuje sistem ženskog srednjoškolskog obrazovanja. Tek tada su zagovornici ženskog obrazovanja počeli da privlače javnost na svoju stranu, i to zbog još jedne u nizu racionalizacija vezanih za žensko obrazovanje. Naime, formiranje državnog sistema ženskog srednjoškolskog obrazovanja, paralelnog već postojećem za dečake, bilo je potrebno zarad celog društva.⁴² Jer, obrazovanje devojčica u Francuskoj dugo je kontrolisala, omogućavala i oblikovala katolička crkva, potpuno odvojeno od svetovnog, državnog obrazovanja koje su dobijali dečaci, i to sve do sredine devetnaestog stoleća. Efekte ove duboko usađene podele između svojih ženskih i muških građana država je počela da oseća kao pretnju razvoju i napretku francuske nacionalne države kao modernog, industrijskog društva.

Viktor Duri, ministar za obrazovanje, počeo je opreznu, stidljivu kampanju za uvođenje sistema srednjoškolskih "kurseva" za devojčice, uz već postojeće liceje i koledže. Ogorčenog protivnika našao je u biskupu Dupanloup, koji je u vreme pre Durijevih reformi i sam bio poznat kao borac za unapređenje ženskog obrazovanja. Ali, on je video svoju idealnu hrišćanku, ženu koja je trebalo da ima "moć kontrole inteligentnog uma"⁴³ nad svojim mužem, kako, izložena državnom siste-

---

40 Posle 1830. upravo su u Francuskoj bile pojačane feminističke aktivnosti, kao deo opšte uskomešanosti posle uspostavljanja ustavne monarhije. Obrazovanje je u svetu sen-simonovskih utopista i drugih članica tadašnjih feminističkih krugova bilo tesno vezano za značajnu, reklo bi se centralnu, ulogu koja je pripisivana materinstvu: svi zahtevi koje su ove žene upitile za unapređenje ženskog obrazovanja uporište su pronalazili u značaju koji žene imaju kao majke. Offen, str. 345-346.

41 Horvath-Peterson, str. 152.

42 *Ibid.*, str. 153-55.

43 Felix Dupanloup, "Studious Women", prev. R.M. Phillimore (Boston, 1869; originalno objavljeno u Parizu 1867), u: Karen Offen and Susan Groag Bell, *Women, the Family and Freedom. The Debate in Documents* (Stanford: Stanford University Press, 1983), str. 67.

mu kontrolisanom od strane Univerziteta, postaje naklonjenija svetovnom, koje će “uzdrmati njena uverenja [...] i podstaći je da razvije nezavisan duh”.⁴⁴

Uprkos snažnom negodovanju koje su izazvale, cilj Durijevih reformi nije bio ništa drugo do da ženi daju “snažna i jednostavna uputstva [da bi ona] učvrstila svoj sud i uvećala svoje intelektualne sposobnosti [...] a sve to kako bi mogla da, zajedno sa drugom osobom, preuzme sve zadatke i odgovornosti u životu, a da ne napusti ulogu koju joj je dodelila priroda”. U tome joj je državno (ne crkveno) obrazovanje bilo potrebno kao protivteža ili kao dodatak (ovo je verovatno Durijev ustupak protivnicima) religioznim osećanjima, i kao “prepreka prosvetljenog razuma lutanjima uobrazilje”.⁴⁵ Žensko obrazovanje jeste postalo jedno od bitnih, spornih pitanja u borbi između crkve i liberala (koja se odvijala i na drugim poljima), ali su se protivnici mogli naći i izvan klera – mizoginija i drugi strahovi povezani sa mogućnošću da žene steknu više obrazovanje bili su veoma prisutni. Ni podrška ovim promenama, pak, nije bila samo površna – Viktor Duri je zaista verovao da francuska nacija može da ima samo korist od velikog broja (visoko) obrazovanih žena. Konačno, dvadesetak godina kasnije, uspostavljen je razgranat sistem ženskih liceja i koledža, svojevrstnih potomaka Durijevih “kurseva”.⁴⁶

***

180

Austrija se često opisuje kao zemlja koja je “zajedno sa većinom nemačkih država [...] poslednja dozvolila ženama da se školuju”.⁴⁷ Međutim, tek kada se austrijski primer uporedi sa nemačkim i švajcarskim primerima – i to tako što će se uzeti u obzir položaj učiteljica, razvoj sistema ženskih škola i rasprava o mogućnosti da devojčice polažu maturu (i dobiju odgovarajuću diplomu) – može se podrobnije preispitati ta tvrdnja. Poređenje će takođe pomoći otkrivanju složenosti pitanja ženskog obrazovanja, kao i opsega mogućnosti koje su ženama bile na raspolaganju.⁴⁸ Javna

---

44 Horvath-Peterson, str. 157.

45 *Ibid.*

46 *Ibid.*, str. 172-173.

47 Waltraud Heindl, u “Ausländische Studentinnen an der Universität Wien vor dem ersten Weltkrieg: Zum Problem der studentischen Migrationen in Europa” (1987), citirano prema: James C. Albisetti, “Female Education in German-Speaking Austria, Germany, and Switzerland, 1866-1914”, u: David F. Good, Margarete Grandner and Mary Jo Maynes (prir.), *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Cross-Disciplinary Perspectives* (Providence: Berghahn Books, 1996), str. 39-54.

48 Upravo o tome piše James Albisetti u svom poglavlju u knjizi *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries*.

rasprava o ženskom obrazovanju počela je kasnije u Austriji i Pruskoj (a pogotovo u Nemačkom carstvu) nego u Engleskoj i Francuskoj, ali baš je u ovim zemljama mogla da se uspostavi veza reformi i sitnih koraka ka jednakim obrazovnim mogućnostima sa feminističkim pokretom, to jest pokretom za prava žena, i njegovim zalaganjem za promene u ženskom obrazovanju. U ovim reformama ogledale su se i razlike koje su postojale između samih žena, aktivistkinja u ženskom pokretu.

U Pruskoj, kao i u mnogim drugim nemačkim državama, do sredine devetnaestog stoleća muško obrazovanje razvilo se u krut, izrazito hijerarhijski sistem. U pojedinim od tih zemalja, država je vrlo rano preuzela na sebe brigu o obrazovanju. Pruska je već početkom osamnaestog stoleća (1717) pokazivala tendencije da se osnovno obrazovanje učini obaveznim i za devojčice i za dečake. Stope pismenosti bile su visoke, ali je snažno bila izražena i gotovo kastinska podela između osnovnih (ili "viših osnovnih") i zanatsko-tehničkih srednjih škola, s jedne, i gimnazija, a zatim i univerziteta, koji su nudili više i prestižnije obrazovanje, s druge strane. Završni ispit, matura (koja je ujedno bila i prijemni ispit za fakultete), polagala se isključivo u klasičnoj gimnaziji i postala je tradicionalno obeležje društvenog položaja, bogatstva i povlašćenosti. U nemačkim državama, više nego u ostalim zemljama, zahtevnost i sadržaj maturalnih ispita ukazivali su na opsesivnu želju da se stvori i održi mala elita zaposlenih u slobodnim profesijama i državnoj administraciji.⁴⁹

Nisu postojale državne ženske srednje škole, izuzev škola za ćerke oficira i državnih birokrata (*höhere Töchterschulen*), i pojedinih škola pri samostanima i privatnih ne-crkvenih škola.⁵⁰ Ali i kada se počelo sa osnivanjem državnih škola (koje su finansirale ili državne ili gradske vlasti), takozvanih *Mädchenschulen*, te su škole uglavnom vodili i u njima predavali muškarci. A u Austriji, čak ni posle sporazuma iz 1867, država nije smatrala da je potrebno izgraditi sistem institucija za srednjoškolsko obrazovanje devojčica.

Tek sedamdesetih godina devetnaestog stoleća vlasti u Austrougarskoj monarhiji počele su da razmišljaju o uspostavljanju ovakvog sistema, što je, vrlo verovatno, bila reakcija na neke zahteve izrečene u javnosti od strane predstavnica ženskog pokreta.⁵¹ Međutim, u prvo vreme, država je davala tek neznatnu finansij-

---

49 Pilbeam, str. 191-193.

50 Takve *Töchterschulen* bile su osnivane sedemdesetih godina osamnaestog veka u Austriji, a 1811. u nemačkim državama; Albisetti, str. 42.

51 Marianne Hainisch zahtevala je 1870. na sastanku Ženskog udruženja za zapošljavanje osnivanje "realke" (*Realgymnasium*) u Beču, ali je umesto toga, godinu dana kasnije, Reichstat predložio "neke oblike" državnog finansiranja srednjeg obrazovanja za devojčice. Albisetti, str. 43.

sku pomoć privatnim školama za devojčice koje su počele da se otvaraju i na tlu Austrije, a nešto kasnije (1885) jedna od ovih škola bila je unapređena u državnu žensku školu (bio je to prvi ženski licej u Gracu, otvoren 1873).⁵² Austriji su nedostajale, čak i više nego što je to bio slučaj u Nemačkoj, nastavnice u ženskim srednjoškolskim ustanovama. Brojčana nadmoć muških nastavnika u (ženskim) licejima može se videti i kao razlog za relativno zakasneli preobražaj ovih ženskih škola u “prave institucije srednjoškolskog obrazovanja”, a donošenje usaglašenih nastavnih planova usledilo je tek devedesetih godina devetnaestog stoleća, i to više kao rezultat organizovanog ženskog pritiska nego kao posledica nastavničke inicijative.⁵³

Austrijski zakoni koji su regulisali oblast ženskog obrazovanja pravljani su po uzoru na pruske reforme iz 1894. godine. Važnu ulogu u donošenju tih, na jedvite jade odobrenih, regulativa imala je Helena Lange, jedna od najglasnijih zagovornica progresivnih reformi u ženskom obrazovanju. Međutim, iako se njihovo usvajanje može smatrati uspehom, te promene nisu zadirale u suštinu. Nemačkim ženama jeste bilo dozvoljeno da predaju u višim razredima liceja, nastavni program jeste bio neznatno poboljšan (mada u trajanju od devet, a ne deset godina, koliko je trajalo obrazovanje dečaka u licejima),⁵⁴ ali i dalje nije bilo škola koje bi pripremale devojke za prestižno polaganje mature.⁵⁵ U toj činjenici jasno se očitovao stav države; ali, i lični stav Helene Lange. Ona jeste verovala da je ženama neophodno omogućiti da se obrazuju da budu nastavnice u višim razredima, kao i da njihova obuka mora biti raznovrsnija, ali isključivo zato što je samo žene videla kao podobne vaspitačice i nastavnice starijim devojčicama. Nastavnici, tvrdila je Helena Lange, “nemaju pojma o čemu devojke razmišljaju i kakve su im obaveze”. Žene će mnogo bolje pripremiti, usmeriti i obrazovati devojke za moralan život. One će ih bolje razumeti i uspešnije uposliti njihov “ženski način razmišljanja i žensku osećajnost”.⁵⁶

182

---

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, str. 44.

⁵⁴ S.G. Bell i K. Offen, str. 151-152.

⁵⁵ Od 1872. godine devojkama u Austriji bilo je dozvoljeno da polažu maturu, a tek od 1895. mogle su taj ispit da polažu i devojke u Nemačkoj (što nije podrazumevalo i pristup univerzitetima). Pomirivši se sa tim da država neće organizovati pripremu za polaganje mature za devojčice, poput Austrijanki, Nemice su same uzele da organizuju takve programe. Prva privatna gimnazija otvorena je u Pragu 1890, sledeća u Beču 1892, a posle toga u Nemačkoj u Karlsruuu 1893, pa u Berlinu i Lajpcigu. Gimnaziju u Karlsruuu osnovala je Hedvig Ketler, ideološka protivnica Helene Lange.

⁵⁶ S.G. Bell i K. Offen, str. 154.

Protiv takvog zagovaranja naročite, odvojene obrazovne sfere za devojčice bio je zahtev Hedvig Ketler da se ženama dozvoli pristup svim segmentima muškog obrazovnog sistema, slobodnim i drugim profesijama, predavačkim mestima i univerzitetima. Kao i Emili Dejvis u Engleskoj, Hedvig Ketler nije smatrala da su potrebni posebni, “ženski” nastavni programi, niti je verovala da se njihov sadržaj mora razlikovati od sadržaja muških programa. Stoga je ona prezirala isključivo ženske (više) obrazovne institucije, poput pruskih “specijalnih kurseva” (*Realkurse*), berlinskog Viktorijinog liceja ili bečkog Ateneuma, čije se rad mogao videti i kao još jedan u nizu pokušaja da se žene osujete u sticanju prava na zajedničko, to jest jednako obrazovanje, predavačka mesta, profesije i studije. One su sve to mogle da ostvare jedino ako im se dozvoli punopravan pristup sistemu klasičnih gimnazija i takozvanih realki (*Realgymnasium*).⁵⁷

183 Ako govorimo o visokom obrazovanju na nemačkim i austrijskim univerzitetima, kao i na praškom univerzitetu, na kom se takođe govorio nemački, onda treba pomenuti da je na njima bilo studentkinja, ali je njihovo studiranje bilo nezvanično. (Žene su od 1867. godine mogle zvanično da dobiju univerzitetsku diplomu u Cirihu.)⁵⁸ Žene uglavnom nisu mogle da diplomiraju, ali im je bilo dozvoljeno da pohađaju predavanja. Premda je kampanja za pristup visokoškolskim ustanovama bila, u stvari, motivisana sve većom potrebom za ženskim lekarima, katedra za filozofiju Bečkog univerziteta bila je prva koja je otvorila vrata za studentkinje, 1897. godine. Žene koje su završile medicinu u drugim zemljama mogle su da se bave lekarskom praksom, pod uslovom da nostrifikuju svoju diplomu. Tek 1900. godine prva žena gimnazijska nastavnica obrazovana u Austriji počela je da radi u Beču. Iste godine žene su primljene na medicinski fakultet, dok im je pristup studijama prava bio zabranjen sve do vremena posle Prvog svetskog rata, što pokazuje koliko je bio snažan otpor ideji da bi i žene mogle da postanu državni činovnici.⁵⁹

* * *

U svom delu *Obrazovanje i društvo u modernoj Evropi* Fric Ringer naglašava delimičnu autonomnost obrazovnih sistema u zapadnoevropskim društvima: veza između ekonomije, to jest ekonomskog napretka, i obrazovanja nije “onoliko čvrsta koliko se to obično pretpostavlja”. Naročito pre 1870. godine odnos između ekonomije i

---

57 Albisetti, str. 49, S.G. Bell i K. Offen, str. 151-152, 156.

58 Albisetti, str. 46.

59 *Ibid.*, str. 52.

obrazovanja nije bio “nimalo skladan”.⁶⁰ Takav uvid potvrđuje i izvesna sličnost obrazovnih sistema u onim zemljama u kojima je industrijalizacija uzela maha sa obrazovnim sistemima u ostalim zapadnoevropskim zemljama u kojima je taj proces u istom periodu tekao znatno sporije. Nasuprot uvreženom mišljenju da je obrazovanje preduslov i preteča napretka, a pogotovo industrijskog razvoja, ispostavlja se da su obrazovni sistemi u ovim zemljama bili privrženi tradicionalnim vrednostima i opirali se “nadolazećoj industrijskoj i liberalnoj civilizaciji”. Umesto da podržava vrednosti nove (trgovačke i industrijske) srednje klase, obrazovne ustanove održavale su predindustrijske vrednosti, društvene uloge i svetonazore, i tako omogućile da pojedini pripadnici (upravo) srednje klase usvoje aristokratske vrednosti, koje inače ne bi mogle dugo da opstanu u svetu koji je ušao u proces modernizacije.⁶¹

Umesto da taj nesklad vidi kao “nedovršeno prilagođavanje” ili kao ostatke tradicionalnog u nastajućem modernom svetu (u kom slučaju bismo tradicionalni i moderni “svet” videli kao odvojene sisteme, sastavljene od jasno određenih, različitih elemenata), pozvavši se na Švarca,⁶² Ringer ističe nehomogenost “modernog” i “tradicionalnog” i otvara prostor u kom je preživjele “tradicionalne” elemente moguće videti ne kao tragove starog sistema već, naprosto, kao elemente novog. Svrha obrazovanja je održavanje tradicije (tj. vrednosti i “kulturnog nasleđa” datog društva), i zato ono može biti uzrok otpora promenama. Postoje, međutim, kada govorimo o obrazovanju, i drugi modaliteti sukoba tradicionalnog sa modernim/modernizujućim. Analiza konteksta u kom se razvijalo obrazovanje, a posebno žensko obrazovanje, u drugoj polovini devetnaestog stoleća u Srbiji dobra je prilika za procenu ispravnosti prethodnih zapažanja.

184

Dubravka Stojanović naglašava da su srpskom društvu nedostajali i društveni i ekonomski preduslovi kada su se javila prva nastojanja za sprovođenje političke modernizacije.⁶³ Stoga je modernizacija uvek bila tek projekt, pokušaj, nacrt nečega što je zamislila i pokušala da sprovede u delo nova, malobrojna srpska elita, koja i sama, kako to zaključuje Latinka Perović, nije bila sigurna kakva je njena ulo-

---

60 Ringer, *Education and Society*, str. 2. Šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog stoleća novi, “moderni” nastavni program uveden je kao alternativa tradicionalnom, klasičnom obrazovanju, ali dugo nije uspeo, dobro no zagazivši u dvadeseto stoleće, da svojim svršenim učenicima obezbedi isti status i prestiž koje je davalo tradicionalno obrazovanje.

61 *Ibid.*, str. 7-9.

62 B. Schwartz, *The Limits of 'Tradition versus Modernity'*.

63 Stojanović, *op.cit.*, str. I.

ga u tom procesu, kao što nije bila dovoljno ekonomski nezavisna da se za taj proces zalaže i odupre se pritisku koji je dolazio iz tradicionalnih slojeva ili, pak, od strane onih članova elite koji su odlučili da se priklone tradicionalnim vrednostima i svoj politički program zasnuju na njima.⁶⁴

Ovde nas zanima odnos između obrazovanja i modernizacije u Srbiji, a posebno ženskog obrazovanja i modernizacije, dakle odnos u kom se snažno ispoljila tenzija između “tradicionalnog” i “modernog”.

V

Početak devetnaestog stoleća, u vreme borbi za autonomiju Srbije unutar Osmanskog carstva, na teritorijama koje će 1878. ući u sastav nezavisne Srbije nije postojao obrazovni sistem u pravom smislu te reči, pa čak ni rudimentarna mreža osnovnih škola. Postojali su izolovani slučajevi obrazovanja poput nastave koju su pohađali budući monasi u crkvama i manastirima ili privatnih časova koje su nezaposleni i polupismeni ljudi držali deci iz dobrostojećih porodica; u oba slučaja reč je o veoma slabom obrazovnom učinku. Veoma malo devojčica i devojaka imalo je priliku da pohađa čak i takve časove. Nepismenost je bila gotovo opšta.⁶⁵ Ono malo muškaraca koji su u Srbiji tog doba bili pismeni činili su jezgro buduće birokratije autonomne Srbije, da bi kasnije bili unapređeni na više položaje u državnom aparatu.

U vreme između dva ustanka, od 1804. do 1813, otvorene su prve osnovne škole. Usled potrebe za pismenim muškarcima koji bi upravljali poslovima novoformirane države i zahvaljujući naporima Dositeja Obradovića osnovana je Velika škola – srednja škola sa nastavnim programom koji je trajao tri godine. Na Velikoj školi učili su se opšta istorija, zemljopis, statistika, matematika, stilistika, nemački, molitve, državno i krivično pravo, moralno vaspitanje, pojanje, vojna obuka. Posle 1813. godine, većina škola, zajedno sa Velikom školom, zatvorena je; ali četrdesetak svršenih đaka Velike škole i oko 1.500 učenika osnovnih škola imalo je veliki značaj za tadašnju Srbiju.⁶⁶ Vlada Miloša Obrenovića sve do 1830. godine nije poklanjana pažnju obrazovanju. Učitelja je i dalje bilo malo, i većina ih je bila nedovoljno kvalifikovana.

---

64 Latinka Perović, “Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji srpske države”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, op.cit., str. 235-242.

65 Milenko Karanovich, *The Development of Education in Serbia and the emergence of its intelligentsia 1838-1858* (Colorado: Boulder, 1995), str. 5-9.

66 *Ibid.*, str. 14-15.

Kada je Srbija 1830. godine dobila autonomiju napravljen je i zakonski okvir za sistem državnih škola. Miloševoj vladi često se prebacuje da je hotimično sprečavala brži razvoj obrazovanja u Srbiji, jer se pribojavala da bi nova elita obrazovanih ljudi mogla biti pretnja za Miloševu autokratsku vladavinu.⁶⁷ Milošev nemar spram obrazovanja mogao bi se razumeti i kao odraz bolne činjenice koja će sputavati i sva sledeća reformatorska stremljenja: obrazovanje se ne može nametnuti društvu kome ono ne samo da nije ni potrebno nego nema ni ekonomske mogućnosti da ga izdržava. Materijalni, društveni i ekonomski uslovi u patrijarhalnom, zemljoradničkom srpskom društvu dugo će sprečavati razvoj obrazovnog sistema koji bi makar podsećao na one koji su u to vreme postojali u razvijenijim državama. Kao prvi uzor za izgradnju obrazovnog sistema u Srbiji poslužio je mađarski sistem, što ne čudi jer je većina obrazovanih Srba u to vreme živela u Ugarskoj.⁶⁸ A opet, i u tom, mađarskom sistemu teško da bi za žene bilo ičeg drugog izuzev onoga što bi trebalo da ih pripremi da se što bolje uklope u postojeći patrijarhalni društveni obrazac.

* * *

Na samom početku žensko obrazovanje nailazilo je samo na otpor ili, u boljem slučaju, zapostavljanje; a žene, po Milošu, ne treba da znaju ni da pišu ni da čitaju, jer, za šta bi im to bilo potrebno? One se neće, govorio je on, baviti trgovinom ili bilo kakvim drugim zanimanjem.⁶⁹ Taj argument podseća na ono što je Meri Vulstonkraft upečatljivo razobličila u *Odrani prava žene*: naime, ženama je onemogućeno da se bave zanimanjima zato što su nedovoljno obrazovane, a obrazovanje im je uskraćeno zato što ionako ne bi mogle da se bave nekim zanimanjem. Ni za Miloša, kao ni za duboko patrijarhalno srpsko društvo u celini, ženska pismenost nije bilo pitanje kome treba posvetiti pažnju nego izlišna i čak opasna novotarija. Nedeljko Trnavac u svom ogledu o “indiferentnosti prema školovanju ženske dece u Srbiji” pokazuje da se taj opšti stav o izlišnosti ženskog obrazovanja proteže kroz čitavo devetnaesto stoleće, što ima posebno značenje kada se u obzir uzme znatan napredak koji je u tom periodu, ipak, postignut na planu kulture i obrazovanja.⁷⁰

186

---

67 Vuk Karadžić upućuje na ove razloge u svom pismu iz aprila 1832; Karanovich, str. 19.

68 *Ibid.*, str. 20–21.

69 *Ibid.*, str. 28; navedeno prema: Tihomir Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd, 1946.

70 Nedeljko Trnavac, “Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997).

Među prvima koji su se zalagali za obrazovanje žena “u Srba” bio je i Dositej Obradović. Međutim, kao ministar prosvete (1808), on nije bio voljan da sprovede u delo ono što je ranije govorio. Dimitrije Davidović, još jedan obrazovani Srbin iz Ugarske, koji je i sam kasnije bio ministar, tražio je 1821. godine da se u Srbiji otvori prva privatna škola za devojčice, kao početak uspostavljanja mreže ženskih škola. Međutim, u Srbiji, koja se tada još bori sa Portom, njegovo zalaganje ostalo je neprimećeno.⁷¹ U godinama koje su prethodile vladavini ustavobranitelja (1842-1858), jedan mali broj devojčica i devojaka sticao je kućno obrazovanje, a u Beogradu je bilo devojčica koje su išle u školu sa dečacima – od ukupno 211 učenika 1832. godine bilo je šesnaest devojčica.⁷²

Pošto su stupili na vlast, ustavobranitelji su uveli zakone koji su nalagali da se osnuje određeni broj osnovnih i srednjih škola, da se poboljša kvalitet nastavnika i unaprede nastavni programi. Tek, prvi spomen devojčica u “slovu zakona” bio je negativan: naime, regulišući njihovo obrazovanje, zakon je nalagao da se devojčicama starijim od deset godina zabrani da pohađaju nastavu zajedno sa dečacima.⁷³ U skladu sa tim, trebalo je u gradovima (samo u gradovima) da se osnuju posebne ženske škole, ali je bilo jasno da se to neće desiti jer su nedostatak novca i kvalifikovanog nastavničkog kadra ograničavali razvoj obrazovanja u Srbiji sve do pred kraj devetnaestog stoleća. Godine 1845. Srbija je imala 181 školu, od kojih je tek jedna bila ženska, osnovana 1845. u Paraćinu.⁷⁴ Već 1858. bilo ih je 18, a jedina privatna ženska škola koja je uživala izvestan ugled bio je Špačekov zavod. Ova škola, koju je osnovao i vodio bračni par Špaček, bila je prva te vrste u Srbiji, a zatvorena je posle 10 godina rada (1853-1862).⁷⁵

U prvim javnim zahtevima za žensko obrazovanje tek nastalog sloja srednje klase u Srbiji ističe se potreba za “gospodskim”, “specifično ženskim” nastavnim sadržajima.⁷⁶ A čim je država odlučila da osnuje prvu državnu žensku školu, pošto nije mogla da nadzire rad privatnih ženskih škola, donet je u julu 1846. i ukaz “Ustrojenije devojačkog učilišta” o nastavnom programu tih škola. Školovanje

---

71 Karanovich, str. 28.

72 *Ibid.*

73 Trnavac, str. 57.

74 Ljubinka Trgovčević, “Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku,” in *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, op.cit., p. 227.

75 Trnavac, str. 58-59.

76 *Ibid.*, str. 59. Devojčicama iz porodica koje su pripadale srednjoj klasi u privatnim školama držana je nastava iz pismenosti, jednog stranog jezika, muzike, crtanja i slikanja, plesanja, i ručnog rada.

devojčica trebalo je da traje duže od školovanja dečaka, a nastavni program donekle je ličio na program za dečake, izuzev što su devojčicama uskraćeni časovi gramatike, stilistike, zemljopisa i istorije, a dodat im je ručni rad u popodnevnom boravku u školi.⁷⁷ Godine 1863. bilo je pokušaja da se usklade nastavni programi u osnovnim školama za devojčice i za dečake; već 1865. godine i jedni i drugi pohađali su četvorogodišnje programe, a 1871. i nastavni program je postao isti, osim što su se devojčice i dalje bavile ručnim radom u popodnevним časovima. Najradikalnije reforme zamišljene su 1882. godine, a da su zaista i sprovedene predstavljale bi veliki korak napred za žensko obrazovanje. Međutim, srpsko društvo bilo je zatečeno i tim pokušajem modernizacije: u svakom pogledu nespremno, ono nije moglo da realizuje zamisao da se za oba pola uvede obavezno osnovno šestogodišnje obrazovanje. Godine 1897. priznat je neuspeh, i sve je bilo vraćeno na staro. Pa ipak, pismenost u Srbiji porasla je sa 4,2 odsto u 1866. godine na celih 11 odsto u 1884. godine.⁷⁸

Godine 1863. doneta je važna odluka: osnovana je prva državna ženska srednja škola – Viša ženska škola u Beogradu. Škola je imala dva jasno formulisana cilja: da obrazuje “žensku mladež u znanjima višim nego što se u osnovnim školama uči” i da pripremi “odrasle devojke za učiteljke osnovnih škola ženskih”.⁷⁹ Školovanje je trebalo da traje 3 godine, a nastavni program sastojao se od sledećih predmeta: “nauke hrišćanske, srpskog jezika sa literaturom, opšte i srpske istorije i zemljopisa, jestestvenih nauka, računice, pedagogike sa metodikom i dijetetikom, krasnopisom, ženskim radom, igranjem i veštinom gotovih jela”.⁸⁰ U školu su primane devojčice starosti od 11 do 13 godina. Samo osnivanje škole bilo je isključivo rezultat napora zaposlenih u Ministarstvu prosvete, koji su se obrazovali na Zapadu; podrška šire javnosti je izostala: škola je napadana od samog osnivanja.

U sledećih pedeset godina, koje su obuhvatile i konačni ulazak devojaka u muške gimnazije, kao i osnivanje većeg broja osnovnih i srednjih ženskih škola, u odnosu srpske elite, srpskog društva i srpske Skupštine prema Višoj ženskoj školi ogledaće se duboko problematičan karakter srpske modernizacije. Ako uporedimo ukupan napredak postignut u oblasti ženskog obrazovanja – ili pak zakonski

---

77 Maja Nikolova, “Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, op.cit., str. 75.

78 Trgovčević, str. 221, 227.

79 Latinka Perović, “Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, op.cit., str. 143.

80 *Ibid.*, str. 143.

izraženu želju da do tog napretka dođe, koja je uvek bila u neskladu sa ostvarenim – u Srbiji sa napretkom postignutim u istoj oblasti u Austro-Ugarskoj ili nekoj drugoj zapadnoevropskoj zemlji, Srbija bi možda prošla čak i kao relativno “razvijena” zemlja. Ali te “progresivne” reforme završavale su tek kao pokušaji suštinskih reformi jer su nosile u sebi i klicu svog neuspeha. Pored toga što su bile ukorenjene u tradicionalnom shvatanju ženskih uloga i obaveza, te promene nametane su odozgo, i to od strane manjeg broja obrazovanih vladinih nameštenika, čiji bi odlazak ubrzo dovodio do prestanka sprovođenja progresivnih reformi.

Na primer, snažna modernizatorska struja koja je obeležila sedamdesete godine devetnaestog stoleća dovela je do toga da je 1880. godine prva učenica mogla da se upiše u mušku gimnaziju. Međutim, reč je zapravo bila o rođaci jednog vladinog činovnika. A inače, upisivanju devojčica u muške škole snažno su se protivili nastavnici i profesori, kao i njihovi učenici. Još jedan dobar primer krhkosti naprednih “reformi odozgo” predstavlja i hirovita odluka koju je 1894. godine doneo tadašnji ministar prosvete da se devojčicama zabrani upis u gimnazije. Načelno govoreći, pravna regulativa u vezi sa obrazovanjem kako muškaraca tako i žena bila je, zbog svoje modernosti, u velikom raskoraku sa tadašnjom srpskom stvarnošću – malobrojnim i nejakim građanstvom, zavisnom i neodlučnom intelektualnom elitom, ekonomski zaostalim i uglavnom siromašnim i nepisanim stanovništvom. Tenzija između modernog i tradicionalnog pogotovo se ogleda u školstvu, odnosno na primeru reformi u školstvu, koje predstavljaju primer parcijalne modernizacije – društvo jednostavno nije bilo dovoljno razvijeno da prihvati promene koje je školstvo podsticalo, a razvoj samog obrazovanja bio je ugrožen zaostalošću i siromaštvom društva.⁸¹

Već 1866. godine u program Više ženske škole uključena su još tri predmeta: popularna fizika, hemija i domaća tehnologija; a 1873. potonja dva zamenilo je nekoliko pedagoških predmeta.⁸² Godine 1879. bile su uvedene i neke znatnije novine: škola je i dalje imala za cilj obrazovanje ženske mladeži, ali je njena glavna svrha sada bila da priprema učiteljice. Školovanje je, sa praktičnim radom, trajalo pet godina, a uvedeni su, pored ostalih predmeta, i muzika (pevanje i sviranje), kao i strani jezici (ruski, francuski i nemački).⁸³ Ta poboljšanja izazvala su oprečne reakcije suprotstavljenih političkih frakcija u srpskoj skupštini. Oni koji su stali u odbranu tih promena objašnjavali su da je to korak napred u osnovno-

---

81 Trgovčević, str. 227, 229.

82 Nikolova, str. 76.

83 Perović, “Modernost i patrijarhalnost”, str. 144.

školskom obrazovanju devojčica (učiteljice će im biti bolje obrazovane), a oni koji su im se protivili odbijali su da prihvate taj argument, insistirajući na beskorisnosti takvog obrazovanja i njegovom stranom karakteru, to jest na “odnarođavanju” koje će mu uslediti. Viša ženska škola, dakle, pomoći će “samo gospodskim ćerkama... sve se to sprema za gospodski život”.⁸⁴

U srži ovog protesta, kako zaključuje Latinka Perović, jeste uverenje da Škola uvodi “tuđinštine, a podriva vrednost srpskog patrijarhalnog društva”.⁸⁵ Verovalo se da je Škola realna pretnja za ideal srpske žene; jer, zašto bi dobra majka i domaćica trebalo da zna strane jezike ili da se uči manirima – ono što je njoj zaista neophodno usaditi jesu skromnost, ljubav prema deci i mužu, kao i umeća pletenja, šivenja, i vođenja domaćinstva. Bilo je i onih koji su osporavali potrebu da devojčicama u osnovnim školama predaju učiteljice.⁸⁶ Škola je morala da uzme u obzir i takva mišljenja i da u formulisanju politike svog razvoja računa na snažan otpor. Stoga se potreba za ravnotežom između otpora tradicionalnog i zamajca modernog ogledala i u kompromisima koje je Škola bila primorana da čini. Ali, i pored tih kompromisa, Škola nikako nije mogla da izbegne da je nazivaju tuđinskom, odnarođenom, nenarodnom ustanovom – to jest, nosiocem opasnog virusa zapadnoevropske kulture. S druge strane, Škola nije bila, kako bi se moglo pomisliti, ustanova koja je na bilo koji način prihvatala ili širila ideje ženskog pokreta koji je u to vreme – krajem devetnaestog stoleća – bio prilično aktivan u nekim delovima Evrope (pa i u susedstvu Srbije). Njeno postojanje opravdavano je u kontekstu radikalno drugačijem od onih u Francuskoj ili Austriji, iako se jednim delom to opravdanje ipak naslanjalo na argument o majci kao vaspitačici: srpske majke i supruge imale su da se obrazuju za dobro cele nacije, ali oko toga šta je trebalo da bude sadržaj tog njihovog obrazovanja nije bio postignut dogovor.

Čak i rigidni modeli zapadnih institucija za žensko srednjoškolsko obrazovanje – prema kojima je, videli smo, ženama uglavnom bio uskraćen pristup višem obrazovanju, to jest, fakultetima, a i na srednjoškolskom nivou osporavalo im se pravo na akademsko obrazovanje jednako onome koje su dobijali dečaci – predstavljali su, prema opšteprihvaćenom mišljenju, pretnju celovitosti srpske nacije, i odbacivani su kao tuđinske prakse za koje nema mesta u Srbiji. Pa ipak, bilo je neizbežno da Škola, i pored svojih veza sa Crkvom, i pored društveno-patriotskih zahteva kojima je morala da udovoljava, i pored toga što je čak utvrđeno da je Škola

190

---

84 Poslanik Aleksa Petković, citirano u: Perović, str. 145.

85 *Ibid.*, str. 146.

86 *Ibid.*

uglavnom “proizvodila” dobre srpske majke i hrišćanke – dakle, bilo je neizbežno da i pored svega toga Škola postane oaza ženske pismenosti i obrazovanja. Škola je, posmatramo li duži vremenski period, dala Srbiji prve žene stručnjakinje, spisateljice i borce za ženska prava.

Zakasneli i ubrzani razvoj obrazovnog sistema kao celine i relativno razumevanje na koje je kod liberalne elite naišao zahtev za žensko obrazovanje stvorili su kakve-takve mogućnosti za žene u društvu koje se inače snažno odupiralo bilo kakvoj promeni njihovog položaja. Godine 1870. devojkama je dozvoljeno da slušaju predavanja na Velikoj školi (budućem Univerzitetu), a prve studentkinje primljene su 1887. godine.⁸⁷ Prva devojčica primljena je u gimnaziju 1880. godine, ali je tek 1905. godine otvorena prva ženska gimnazija. Bilo je trinaest takvih institucija već 1912. godine, kada je donet zakon koji je propisivao integraciju, odnosno upis devojčica u muške gimnazije tamo gde nije bilo odgovarajućih škola za njih.⁸⁸

191 Sve ovo u poređenju sa napretkom koji je ostvaren na polju ženskog obrazovanja u drugim evropskim zemljama deluje kao značajan pomak. Međutim, i dalje je bilo mnogo nejednakosti i neusaglašenosti: mnogo manji procenat devojčica bio je obuhvaćen sistemom obrazovanja nego što je to bio slučaj sa dečacima (i to u društvu u kom je nepismenost i inače bila izuzetno visoka); dominantno shvatanje ženske uloge ne samo da je naglašavalo da ženama nije potrebno obrazovanje nego im je ponekad i poricalo pravo na pismenost; kao i u Engleskoj, Francuskoj ili Austro-Ugarskoj, i u Srbiji je bila izražena pravna, građanska i profesionalna nejednakost između muškaraca i žena, što je bila gotovo nepremostiva prepreka i za one žene koje su tražile i izborile se za svoje pravo na obrazovanje. Naročita, segmentirana priroda srpske modernizacije,⁸⁹ kao i jak otpor masa ali i delova elite koji su u modernizaciji videli jedino pozapadnjačenje/evropeizaciju (sa pogubnim uticajem i na tradicionalnu, patrijarhalnu ulogu žene u srpskom društvu) jasno se očituju u dinamici razvoja ženskog obrazovanja: zapostavljanje i hotimično osujećivanje ženskog obrazovanja karakteristično je za slabljenje modernizacijskih težnji prinuđenih na kompromise. Ali, nije stvar samo u tome: naime, moguće je i da su zapadni modeli koje je liberalna elita pokušala da primeni u sredini koja se svojski opirala takvim promenama u sebi već sadržali izvesne ne-

---

87 Trgovčević, str. 227.

88 Nikolova, str. 79.

89 Perović, “Modernost i patrijarhalnost,” str. 160; takođe: Trgovčević, *pasim*.

dostatke, to jest ograničenja koja su postala još kruća unutar okvira srpskog društva koje je na prelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoleće bilo potpuno zaokupljeno sopstvenim opstankom.

LITERATURA

Albisetti, James C., "Female Education in German-Speaking Austria, Germany, and Switzerland, 1866-1914", u: David F. Good, Margarete Gradner and Mary Jo Maynes (prir.), *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Cross-Disciplinary Perspectives* (Providence: Berghahn Books, 1996).

Cohen, Gary B., *Education and Middle Class Society in Imperial Austria 1848-1918* (West Lafayette, Ind.: Purdue University Press, 1996).

Davidoff, Leonore and Catherine Hall (prir.), *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle-Class, 1780-1850* (Chicago: University of Chicago Press, 1987).

Duby, George and Michelle Perrot (prir.), *A History of Women in the West* (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press).

Hook-Demarle, Marie-Claire, "Reading and Writing in Germany", u: Genevieve Fraisse and Michelle Perrot (prir.), *A History of Women in the West: Emerging Feminism from Revolution to World War*, IV tom.

Horvath-Peterson, Sandra, *Victor Duruy and French Education. Liberal Reform in the Second Empire* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1984).

Karanovich, Milenko, *The Development of Education in Serbia and the emergence of its intelligentsia, 1838-1858* (Colorado: Boulder, 1995).

Meyers, Françoise, "The Secular Model of Girls' Education", u Genevieve Fraisse and Michelle Perrot (prir.), *A History of Women in the West: Emerging Feminism from Revolution to World War*, IV tom.

McDermid, Jane, "Women and Education", u: June Purvis (prir.), *Women's History Britain, 1850-1945. An Introduction* (London: UCL Press, 1995).

Nikolova, Maja, "Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997).

Offen, Karen, "Liberty, Equality and Justice for Women: The Theory and Practice of Feminism in 19th century Europe", u: Renate Bri-

denthal, Claudia Koonz, Susan Stuard (prir.), *Becoming Visible: Women in European History* (Boston: Houghton Mifflin, 1987).

Offen, Karen and Susan Groag Bell, *Women, the Family and Freedom. The Debate in Documents* (Stanford: Stanford University Press, 1983).

Perović, Latinka, "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994).

Pilbeam, Pamela, *The Middle Classes in Europe 1789-1914. France, Germany, Italy and Russia* (Chicago: Lyceum Books, 1990).

Ringer, Fritz, *Education and Society in Modern Europe* (Bloomington: Indiana University Press, 1979).

Ringer, Fritz, "Education and the middle classes in modern France", u: Werner Conze, Jürgen Kocka (prir.), *Bildungsbürgertum im 19. Jhr* (Teil I), (Stuttgart: Klett-Cotta, 1985-1992).

Smith, Bonnie, *Changing lives. Women in European History Since 1700* (Lexington, Mass: D.C Heath and Co., 1989).

Sonnet, Martine, "A Daughter to Educate", u: Davies, Natalie Zemon and Arlette Farge (prir.), *A History of Women in the West: Renaissance and Enlightenment Paradoxes*, III tom.

Stojanović, Dubravka, "Žene 'u smislu razumevanja našeg naroda'", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997).

Trgovčević, Ljubinka, "Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku", u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994).

Trnavac, Nedeljko. "Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997).

Wollstoncraft, Mary, *Vindication of the Rights of Woman* (New York: Norton, 1988).